

ընել էր նրան՝ և ինձ թողել էր մոլլահին: Հնդկական պալատի աթոռի վրայ նստողը շատ խօսեց Հնդկաստանի՝ ինչպէս և այնտեղի նավվաճենների, քուրուր ¹⁾ ոռւփիւնների ²⁾ և կառիւնների ³⁾ մասին: Նրա կիներ որ նստած էր տան տիրոջ կողքին, իրան ազատ զգալով, որդի անմիջական ազդեցութիւնից, ցուցամոլութեամբ ի ցոյց էր հանում իր զգեստի ամբողջ շքեղութիւնը: Նրա բազուկները ընկճւում էին թալիսմանների ծանրութեան տակ: Նրա վիզը կրում էր աւելի ծանր շղթաներ՝ քան այն՝ որ կրում են մեր գերմիշները, նա խմում էր այնքան գինի՝ որքան խմում է մեր շահի ամենակորովի կաքաւչուէին:

Բարեկամական գլխաւոր նշանը, որ անցնում էր իմ և պարոն Հոգի միջև, գինի խմելու արարողութիւնն էր, որով մեծ մասամբ կսնտնաւորւում է անգլիացիների քաղաքականութիւնը, ինչպէս և նրանց՝ միմեանց հետ ունեցած բարեկամական յարաբերութիւնները: Անգլիայում մի մարդու հետ գինի խմելը նոյն նշանակութիւնն ունի՝ ինչ ունի մէկի հետ աղ ու տեղը Պարսկաստանում:

Հիւրերի հետ գինի խմելով՝ ես բարեկամութիւն հաստատեցի: Նրանք հէնց իրանք էին առաջարկում ինձ գինի խմել իրանց հետ, և այդ ցոյց է տալիս թէ անգլիացիք ինչքան բարի տրամադրութեամբ են վարւում օտարականի հետ:

Բժիշկն անշուշտ մեծ իմաստութեան տէր մարդ էր, որովհետև ինչ ժամանակ որ նա սկսում էր խօսել՝ բոլորն իրանց ականջները սրած՝ լուրջ ուշադրութեամբ լսում էին նրան: Սեղանի վրայ բերուող բոլոր կերակուրների մասին նա խօսում, բացատրութիւններ էր տալիս: Մի քանիսը, նա ասում էր, բոլորովին արգելիալ պիտի համարուեն. մի քանի ուրիշ տեսակների մասին էլ ասում էր թէ շատ քիչ պիտի ուտել. երկու տեսակը միայն նա վաւերացնում էր որպէս անփաստ ուտելիք: Մական դարմանալին ձյն է, որ ինքն ամեն տեսակիցն էլ անուշ արոււ, և նրա խօսքերն կարծես ամենեւին ազդեցութիւն չունեցան հիւրերի վրայ. որովհետև նրանք կերան իրանց սիրած կերակուրները:

Նա՝ այդ բժիշկը զանազան հարցեր տուեց ինձ պարսկական կերակուրների վերաբերմամբ. նա մի քիչ էլ հեռու դնաց՝ հե-

1) Հնդկական քուրուրը 10 միլիօն է, իսկ պարսկականը՝ 1/2 միլիոն:
2) Ռուփին Հնդկաստանի արծաթ դրամ է, որը այժմ հաւասար է 4 պարսկական դանի: 3) Մի տեսակ մսով ու համեմունքով կերակուր (խոռիշտ) է, որ ուտում են՝ անիւղ բրինձի հետ: Ձուկից և ընդեղէնից էլ են պատրաստում այդ կերակուրը:
Ծ. Թ.

տաքըբըրուելով թէ խանգարուած ստամոքսի համար՝ Պարսկաստանում մենք ինչ դեղ ենք գործ ածում: Եւ շուարեցի, չէի հասկանում ինչ պատասխան տալ նրան: Եւ մի քանի փորձեր արեցի միտքս անգլերէնով բացատրել. սակայն ոչ ոք չհասկացաւ ինձ: Է՛լի շուարեցի. բայց իսկոյն յիշեցի թէ Միրզա Ֆիրուզը մի անգամ այս ինչ խանմի հետ անգլերէն խօսելիս ինչ դժուարութեան մէջ էր ձգել իրան. այո՛, եւ յիշեցի այդ և խիստ զգուշացայ:

Վերջը նա խնդրեց մոլլահին որ իմ ասելիքը թարգմանէր, և եւ նրան ասացի որ անմարսողութեան դէպքում՝ մենք՝ պարսիկներս ընդհանրապէս գործ ենք ածում յաւստուրը: Պարզ էր որ այս բառի վրայ նա տատանուեց. կարկամուեց, բայց վախենալով որ հիւրերը կարծեն թէ ինքը պարսկերէն չգիտէ՝ նա բժշկին ասաց թէ՝ մենք մեր երկրում գործ ենք ածում «մեր երկրի սովորութիւնը» անմարսողութիւնը անցկացնելու համար: Այս պատասխանն աւելի դժուարացրեց բանը, մինչև, վերջապէս, նա վկայեց օգնութեան հասաւ և բժշկի հարցերին այնպիսի բառերով ու ոճերով պատասխանեց՝ որ եւ ոչ գիտէի և ոչ էլ հասկացայ:

Մոլլահն այլայլուեց, նա անշուշտ շատ դժգոհ եղաւ իրանից, և չէր հասկանում ինչ անել. բայց նա յանկարծ շըրջեց իր առջև տրուած դատարկ պնակը, և տեսնելով նրա ետեւ գրուած մի քանի բառերը, ուրախացաւ և մի տեսակ յաղթութեամբ կամք յայտնեց կարդալ և թարգմանել նրանց: Սակայն նա նախ ստուգեց որ եւ չինարէն չգիտէի, ապա սկսեց երկար թարգմանութիւն և բացատրութիւն տալ, որով նա բաւականութիւն տուեց բոլորին, համոզեց թէ ինքն ինչքան լաւ չինարէն գիտէր, և միևնոյն ժամանակ՝ վերականգնեց իր կորցրած համարումը:

Ընթրիքը վերջանալու վրայ էր: Սպասաւորները շատ բաներ վերցրին սեղանի վրայից և վերջը բերին մի տեսակ բոյսի դալար փայտիկներ ¹⁾, որոնցից եւ չսիրեցի ուտել. բայց տիկին Հոգը շատ խնդրեց և մինչև իսկ ստիպեց ինձ մի քիչ վայելել, և որպէսզի եւ անպատճառ ուտէի՝ նա հաւաստիացրեց թէ այդ դալար փայտիկները այդ եղանակին շատ և շատ թանկ էին նստել իրանց վրայ:

— Տիկին, ասացի եւ, եթէ թանգ բանն ամենալաւն է, եթէ ինչ որ թանգ է՝ պիտի ուտել, ուրեմն աւելի լաւ է թումաններ ուտել. աւելի լաւ է քաշմիրի շալեր ուտել...

1) Ծնեքեկ է նշանակում:

Լորդը ծիծաղեց իմ այս խօսքի վրայ, և իր բարի զգացումն ապացուցանելու համար՝ մի բաժակ գինի խմեց հետո:

Օրէնսգէտը շատ բաներ հարցրեց մեր օրէնքների վերաբերմամբ, և նա շատ զարմացաւ, երբ իմացաւ որ՝ մուսուլմանները բացի դորանից՝ եչ մի ուրիշ օրինագիրք չունին:

— Բայց անշուշտ, ասաց նա, դուք օրէնսգէտներ և քահանաներ ունիք. որովհետեւ մի երկիր թնչպէս է կարող իր գոյութիւնը պահպանել առանց դրանց:

— Մենք ունինք զանազան կարգի մարդիկ, պատասխանեցի ես, որոնք մեր օրէնքների թարգմաններն են. բայց թէ նրանք քահանայ, թէ՛ օրէնսգէտ անունն են կրում՝ այդ միևնոյնն է: Իսկ դուք, պարոն, դուք օրէնք էք իմանում, չէ՞. թնչ օրէնք էք իմանում, թնչ օրէնք էք պատմում. խնդրեմ ասացէք:

— Ես փաստաբան եմ, ասաց նա:

— Դուք դատաւոր չէք, դուք դադի չէք, հարցրի ես:

— Ո՛չ, պատասխանեց նա, ես դեռ չեմ հասել այդ պաշտօնին ու աստիճանին:

— Ա՛, ուրեմն դուք սպիտակ էշ չէք հեծնում:

Այս հարցիս նա պատասխան չտուեց, և, ինչպէս եբեաց, ամաչեց և վշտացաւ, մանաւանդ երբ տեսաւ որ իմ այս լուրջ հարցի վրայ բոլոր հիւրերը սկսեցին ծիծաղել: Ես աշխատեցի նրան հասկացնել որ մեր երկրում սպիտակ էշը, ինչպէս և սպիտակ ջորին հազուագիւտ և թանկագին կենդանիներ համարուելով՝ նրանց հեծնելը մի փառք, մի պատիւ է որ վայելում են գլխաւորապէս մեր մոլլահները:

Երբ ընթրիքը բոլորովին վերջացաւ, կանայքը ըստ սովորութեան դուրս մեկնեցին, իսկ տղամարդիկ մնացին՝ ազատ գինի խմելու: Ես վեր ելայ սեղանի մօտից, և վճռեցի խօսել այն «ամօթխած և մատաղ այծեամի» հետ, որը մինչև այդ րոպէին խոյս էր տուել իմ ուշադրութիւնից: Այո, ես վճռեցի խօսել նրա հետ, փորձել թէ արդեօք իմ սիրուն մօրուքը չէր կարող նսեմացնել առպետական խթաններ ունեցող անհաւատ երիտասարդի դեռաբոյս բեխերը:

Գնալով դահլիճը՝ ես գտայ նրան զբաղուած հիւրերի համար շաբաթ (օշարակ) պատրաստելով: Պատահութիւնից օգտուելով, ես մօտեցայ նրան և ծածկաբար նրա ձեռքը դրի բռնաստեղծութեան մի պատճէն՝ որի մէջ ես արտայայտել էի իմ ամենաբուռն սիրոյ զգացումը: Թուղթը նրան տալով՝ ես կեղծեցի որ, իբր թէ դա մի պարսկերէն դաս էր որ ես

գրել էի իրան համար, և ասացի որ, եթէ ինքը չկարողանար կարգալ և հասկանալ՝ ես սիրով կը բացատրէի:

Ըստ երևոյթիւն, նա շատ ուրախացաւ, և հաւանտացրեց որ ինքը մի աչքի ընկնող տեղ կը տար դրան իր ալրոսի մէջ: Ես չգիտէի թէ ալրոսն ինչ բան է. ոչ էլ խնդրեցի որ նա ինձ բացատրէր. սակայն ես, ենթադրելով որ ալրոս ասելով նա նշանակում էր իր սիրտը կամ ծոցը՝ շատ ուրախացայ, քաջալերուեցի և գլուխս երկնքի աստղերին հասաւ: Ես այնքան երջանիկ զգացի ինձ որ տրամադրուեցի տեղն ու տեղը անմոռ ժամինս դանակով կտրատել, որպէսզի նա տեսնէր և զգար թէ ես ի՞նչ բուռն սիրով էի սիրում իրան:

Բայց այդ բոլէին «Ասպետական խթանը» ներս եկաւ և ինձ սիրաշահելու համար՝ քթախոտ հրամցրեց ինձ: Ես այնքան կասկածանքով էի նայում նրան, որ դժուարանում էի որեւէ բան ընդունել նրանից, բայց քանի որ ես զգում էի որ լուսններս Բէսին ինձ է սիրում, ասպարէզը թողի անհաւատին և հեռացայ, չնայած որ տիկին Հոգը և միւս տիկիւնները շատ խնդրեցին որ ես մնայի դահլիճում և իրանց հետ խաղերով զուարճանայի:

— Ա՛, ասացի ես, դահլիճից դուրս գնալիս, ես արդէն ունեցել եմ իմ խաղը, իմ զուարճութիւնը, և ամենեւին չեմ ցանկանում ուրիշ խաղերով զբաղուել...

Դ. ԼԹ.

Հաջի Բաբան նեղութեան մէջ է ընկնում:—Դեսպանը բարկանում է նրա վրայ:—Հաջին վախնում է: Անգլիայում շուտով սպասուող ապստամբութիւնից:

Ամբողջ հետեւեալ օրը ես զբաղուեցի՝ մտածելով իմ սիրուն Բէսի մասին և ոտանաւորներ գրելով նրա կատարելութիւնների վրայ: Դեսպանին շատ քիչ տեսայ այդ օրը. որովհետեւ կարծում եմ որ նա էլ զբաղուած էր նոյն մտքերով, նրան էլ մէկը գիւթել էր: Միւս առաւօտը նա ինձ կանչեց իր մօտ: Երբ ես ներկայացայ նրան, նա քայլում էր իր սենեակում ճիշտ այնպէս, ինչպէս անում են ֆրանկները: Նրա ձեռքում կար մէկն այն թերթերից, որ ամեն օր տպւում են Անգլիայում, և որը երևի նա կարդացել էր իր ուսուցչի օգնութեամբ: Հենց որ նրա աչքն ընկաւ վրաս՝ նա որոտաց.

— Ի սէր Ալլահի, ասան ինձ, այս երկրում բացի մեզանից ուրիշ պարսկաստանցիներ էլ կան:

— Ես ի՞նչ գիտեմ, հիւ ղեսպան, ասացի ես. գուցէ կան:

— Ապա հիւ է այն մարդը, ասաց նա, իր մատը դնելով թերթի վրայ. հիւ է այս շան որդին, որը իրան իշխան Հաջի Բաբա է կոչուած: Կարգան, հոգիդ սիրես կարգան և տես այս ստախօս թերթը ինչ աղտեղութիւն է կերել:

Ես նայեցի թերթին, և այնտեղ ղեսպանի ուսուցչի օգնութեամբ կարդացի մանրամասն նկարագրութիւնը այն ընթերիքի՝ որին ես մասնակցել էի «խողերի հօր» տանը: Իմ անունն այդ թերթում խոշոր տառերով տպուած էր՝ «Յորդին բարձրութիւն իշխան Հաջի Բաբա»: Հոգերի տանը՝ նոյն ընթերիքին մասնակցող բոլոր հիւրերի անուններն էլ տպուած էր, և բոլորի մասին էլ մանրամասնութեամբ խօսուած: Ես արտագրեցի այդ տողերը, որպէս զի ունենայի մի նմոյշ այն տարօրինակ սովորութեանը՝ որ յատուկ է անգլիացիներին: Ի՞նչ տարօրինակ սովորութիւն. նրանք ամբողջ ժողովրդին յայտնում են թէ իրանք երբ են ընթերիք արել, ովքեր են իրանց հիւրերն եղել և այլն: Այդ տեսակ հիւրասիրութեանը ի՞նչ կ'ասէր վրանարնակ արաբը, որը իր հիւրի համար մորթում է իր ամենապարարտ գառը, իսկ ինքը ցորնի աղանձ է ուտում:

Լրագրում այսպէս էր գրուած:—

«Պարոն և տիկին Հոգերի մեծ խնճոյքը Portland Place-ում: Այս նշանաւոր անձնաւորութիւնները մի փառաւոր խնճոյքով հիւրասիրեցին նորին բարձրութիւն՝ իշխան Միրզա Հաջի Բաբային: Սեղանը զարդարուած էր այնպիսի բաներով, որոնք ծառայում էին որպէս խորհրդաւոր նշան՝ Անգլիայի և Պարսկաստանի միջև գոյութիւն ունեցող բարեկամութեան: Անգլիացու և պարսկի սիրալիր՝ փոխադարձ վերաբերմունքը, ցոյց տուին անգլիական առիւծի ¹⁾ և պարսկական խուրշիդի (արեգակը) համերաշխութիւնը: Աւելորդ է նկարագրել ընթերիքի ճոխութիւնը. բաւական է ասել որ դա բաղկացած էր այն բոլոր ուսեղիքներէ, որոնցից այս սեղանում կարելի է խորտիքներ պատրաստել: Նորին բարձրութիւնը շատ անուշ արեց Բոնդ փողոցի պարոնայք Սիսեռ և Լոբի ընկերութեան ձեռքով պատրաստուած ամենաընտիր ծնեքեկից, որի հարիւրը հինգ գինի ²⁾ էր նստել: Ի պատիւ նորին բարձրութեան հրաւիրու-

¹⁾ Մէկ գինին 21 շիլինգ կամ 1 պաունդ և մէկ շիլինգ է: Մ. Բ.

²⁾ Հեղինակը առիւծ (lion) բառն է գործածում. բայց, երևի նշանակում է lion-unicorn,

ած հիւրերի թւում աչքի էին ընկնում Լորդ Սոֆալին, Սըր Հէնրին, տիկին Կըրրին և յայտնի չինացի փիլիսոփայ՝ Հօ-Հոն նաև մի քանի ուրիշ hout ton-ներ:

— Կարդացի՞ր, վերջացրի՞ր, հարցրեց դեսպանը դառնալով ինձ:

— Այո, ասացի ես տատանուելով. կարդացի. այս անգլիացիները տարօրինակ սովորութիւն ունին. այս երկրում ոչ ոք մի պատառ բան չի կարող ուտել. ժողովուրդն իսկոյն իմանում է թէ ինչ կերայ. մեր կերած-խածը իսկոյն յայտարարւում է հասարակութեանը աւելի լաւ կերպով քան մեր հաւատի գաւանանքը մեր մէջիդների կտուրից:

— Վերջապէս, ասաց դեսպանը, չե՞ս խոստովանուիլ որ դու և միմիայն դու ես այն իշխանը, որ այդպէս արժանաւորապէս կերակրուել է Հոգերի հետ: Գնահ, գնահ, դու քեզ արժանի բարեկամներ ես ճարել:

— Ես յանցաւոր չեմ, եթէ մարդիկ ինձ իշխան են անուանել, ասացի ես. եթէ այս ապուշները, որոնք գրում են ինչ որ մտնում է իրանց գլխնելը, կամենան ինձ Միքայէլ հրեշտակ անուանել՝ արդեօք ես կարժող եմ արգելել նրանց:

— Գնահ, ասաց նա բարկանալով. դնահ և այլևս մի խօսիր: Մի մարդ որ կեղծ անուան տակ բարեկամներ է ճարում, մի մարդ որ իրան արքայորդի է կոչում, մի մարդ որ գաղտնի ապրում և կերակրւում է պիղծ գաղանների հետ, այդպիսի մարդը արժանի է թնդանթի բերանին կապուելու: Վերջապէս, ես էլ մի մարդ եմ այստեղ. ես չպիտի թոյլ տամ որ մարդիկ ծիծաղեն մեր մօրուքների վրայ, ինչ է՝ սպահանցի մի սափրիչի տղայ ուզում է իրան մեծ անձնաւորութիւն համարել այստեղ:

— Վալլահ, բիլլահ, բացականչեցի ես. Ալլահը վկայ է, ով դեսպան, Ալլահը գիտէ որ այս բանի մէջ ես ոչինչ յանցանք չունիմ, ես ոչինչ չեմ արել: Եթէ այս ինչ տեղ ընթրելով ես յանցանք եմ գործել՝ այժմ ներողութիւն եմ խնդրում: Ես թնդու պիտի մեղադրուեմ, եթէ իմ բարեկամը կրում է պիղծ գաղանի անուանը: Ով դեսպան, ես յանցաւոր չեմ. յանցաւորը իմ չար ճակատագիրն է, որ ինձ բարեկամացրել է նրա հետ: Ծիշտ է, ես սափրիչի որդի եմ, բայց ախր ինչո՞ւ պիտի թնդանթի բերանին կապուեմ. դուք, ով դեսպան, ինչո՞ւ էք այդքան քամ շաֆաղաթ ¹⁾ եղել:

Մենք խօսում էինք բաւական բարձր ձայնով, այնպէս որ մեր ծառաներից երկու-երեքը մեր ձայնը լսելով՝ եկան

1) Քիչ շուրհ անում:

սենեակը և կանգնեցին իրանց աղայի առջև. իսկ անգլիացի ուսուցիչը տեսնելով որ փոթորիկը վերահաս էր՝ հեռացաւ գնաց:

— Մաշալլան, մաշալլան ծաղրաբար ասաց դեսպանը Սեդին և Թաղիին. տեսէ՞ք, տեսէ՞ք, սա շահզանդէ է. դուք ամենախորին պատկառանքով գլուխ տուէ՞ք նրան. էլ հիմա մենք ոչինչ ենք. սրա առաջ՝ մենք ամենանուաստների ամենանուաստըն ենք:

— Այդ ի՞նչ խօսքեր են, ասացի ես (ես էլ բարկանալով), ինչո՞ւ էք այդպէս խօսում. Թոյլ տուէ՞ք ինձ ասել, ո՞վ դեսպան, որ եթէ դուք ձեր ժամանակի մեծ մասն անցկացնէիք մեզ հետ ապրելով և քիչ խառնուէիք անհաւատների հետ, ես չէի պարտաւորուիլ ապաստանարան որոնել Հոգերի մօտ:

— Դու համարձակու՞մ ես այդպիսի դիտողութիւն անել, գոռաց Միրզա Ֆիրուզը սաստիկ զայրանալով: Դու մոռա՞ցել ես թէ ես ո՞վ եմ, հա՞. իմացիր, մարդ, բո այն պառաւ կովը գնացե՛լ է, այլևս գոյութիւն չունի աշխարհում՝ որ դու նրա թևով թռչես, որ դու նրա պաշտպանութեան վրայ վստահելով համարձակուես այդպէս դիրք բռնել իմ առջև, և այդպէս խօսես հետս: Դու այլևս պաշտպան չունիս, իմացի՛ր այդ: Սափրիչի որդին կարող է իշխան դառնալ Անգլիայում, բայց երբ նա կը վերադառնայ Պարսկաստան՝ այնտեղ շահից էլ պակաս արարած կը համարուի: Դնա՞, մարդ. գնա՞ բո գործին և այլևս չհամարձակուես ինձ տեսնել:

— Երա՛նի թէ կարողանայի չտեսնել, ասացի ես սենեակից դուրս գնալիս. բայց նա լսեց խօսքս և նրա կատաղութիւնը ամենասոսկալի աստիճանի հասաւ: Նա իսկոյն դիմեց իր առջև կանգնած ծառաներին՝ և ասաց.

— Է՞լի խօսում է դա. Սէիդ, բռնի՛ր դրան. բռնի՛ր այդ շահն որդուն, Թաղի, բռնի՛ր և կօշիկը հասցրու բերանին: Է՞լ կը խօսես, հա՞, որոտաց նա դառնալով ինձ, է՞լ կը խօսես դու՝ որ հօրդ գեօռը ես պղծել եմ...

Եւ նա ինքը վերցրեց կօշիկը, մոլեգնաբար յարձակուեց վրաս, և կօշիկի կրունկով երկու-երեք հարուածներ տուեց բերանիս. Սէիդն ու Թաղին էլ ձեռքներս պինդ բռնեցին, ու ես կերա՛յ: Մի քանի հարուածներ ուտելուց յետոյ, ես վազեցի (ծառաներն էլ ետևիցս) հասայ տան դուռը, բաց արի և ընկայ փողոցը:

«Բայց ռրտեղ եմ կարող գնալ, մտածեցի հս. այստեղ ոչ սրբատեղի կայ, ո՛չ էլ բաղնիք, ուր կարողանում ապաստանուել ինչպէս արի Թէհրանում: Բացի Հոգերից՝ այստեղ ո՞ւմ եմ

ճանաչում, և եթէ նրանց մօտ երևամ որպէս մի հալածական, փոխանակ որպէս իշխան՝ արդեօք նրանք ինձ կ'ընդունեն, արդեօք կը թողնեն որ մտնեմ իրանց տունը»:

Մի քանի ժամ ետ թափառեցի փողոցներում, մերթ ողբալով իմ դառը վիճակը, մերթ մտածելով Պարսկաստան վերադառնալու՝ որ անհնարին էր, և մերթ էլ ոգևորւելով այն յոյսով, սր անպագայում լուսներես Բէսիին տէր կը դառնամ, կը հարստանամ և բոլորովին անկախ կեանք կը վարեմ:

Մինչդեռ ես այդպէս մտածելով հանդարտ քայլում էի գլխաւոր փողոցներից մէկում, տեսայ մի մեծ զօրախումբ, որը մի քանի թնդանօթներ իր ետևից քաշելով՝ մարշ էր անում առաջ: Թնդանօթների ետևից գնում էր ամենակենդոտ անգլիացիներէն բաղկացած մի մեծ բազմութիւն, որը հայհոյեանքներով թնդացնում էր օդը, և երբեմն էլ քարերով յարձակւում զինուորների վրայ: Ես տեսայ որ մարդկանցից շատերը երկիւղի մէջ են, և շատերն էլ բոլորովին անտարբեր:

— Ի՞նչ խաբար է, հարցրի ես մի մարդուց, որը հէնց նոր դուրս էր եկել իր խանութից՝ տեսնելու թէ ի՞նչ էր անցնում:

— Օ՛հ ասաց նա, ես կարծում եմ որ զրանք գնում են մի մարդ ձերբակալելու:

— Միայն մէկ մարդ, բացականչեցի ես, եթէ այդքան մեծ ոյժ է հարկաւոր մէկ մարդ բռնելու համար՝ ուրեմն որքան ոյժ է հարկաւոր մի քաղաք տիրելու համար:

Այս տեսարանն այնպէս զրադեցրեց միտքս, որ ես բոլորովին մոռացայ իմ թշուառութիւնը. սակայն իսկոյն շտապեցի դէպի տուն, որովհետեւ զգացի որ հարկաւոր էր դեսպանին յայտնել իրերի դրութիւնը:

Իր ուղարկած ֆիրմաններով Շահը խիստ կերպով պատուիրել էր դեսպանին՝ քննել, ստուգել թէ՛ Անգլիան ի՞նչ միջոցներով է պահպանում իր գոյութիւնը: Ես մտածեցի որ այդպիսի մի հրաման ստանալուց յետոյ, շատ ամօթալի և դատապարտելի անհոգութիւն կը լինէր, եթէ նրան չտեղեկացնէինք այն հանգամանքը, որից երևում էր որ Անգլիան տալիս ու վերայ է լինելու:

«Ես կը գնամ կը յայտնեմ միջոց ֆիրուզին», մտածեցի ես, «գուցէ նա մոռանայ իմ յանցանքը և կրկին ինձ իր շնորհաց շուքին տակ ընդունի: Յամենայն դէպս, ես նրան կ'ասեմ թէ այս երկիրն ինչ դրութեան մէջ է, այո՛, կ'ասեմ թէ կուղ նա մի քանի հարուածներ էլ կրկին հասցնի բեռանիս: Ես կը հասկացնեմ նրան որ եթէ այս ապստամբութեան առաջը չառ-

նուր՝ ինքը շուտով կը պարտաւորուի հոգով մեր կեանքի փրկութեան համար...»

Եւ շուտով տուն հասալ, բայց դեսպանը տանը չէր։ Հայրենակիցներս ժամանակ առ ժամանակ անքան ծեծ էին կերել, անքան յաճախ կօշկի կրունկներէ հարուածներ էին ստացել իրանց բերաններին, անքան հայհոյանքներ էին լսել, որ նրանց աչքում մի մեծ բան չէր երեացել իմ ծեծ ուտելը։ միայն Մոհամէդ բէգն էր որ ցաւակցում էր ինձ։ Եւ ու նա երկար խօսեցինք, և երկուսս էլ հոգոց հանելով ասացինք՝ «Երանի ան օրը երբ մենք կրկին իրան կը վերադառնանք անփորձ և անվստանք»։

Երբ ես Մոհամէդ բէգին ասացի թէ փոխոցում ինչեր էի տեսել, և որ իմ տեսածներէց պարզ էր որ մի խան կամ քաղաքագլուխ ապստամբուել էր և կարող էր պատահել որ մենք էլ մեծ վտանգի մէջ ընկնէինք՝ նրա երեսի գոյնը թուաւ, դեղնեց և, երկու-երեք անգամ «ասթաֆօրալլահ» ասաց։

— Եւ վախնում եմ, ասաց նա. երեւի շատ չարաբաստ էր այն ժամը՝ երբ մենք մեկնեցինք անհաւատ Իզմիրից. ես միշտ յիշել եմ որ եթէ մենք մէկ շաբաթ էլ աւելի մնայինք այնտեղ, երկնքում տեղի կ'ունենար մոլորակների ամենայնջող հանդիպաւորութիւնը, սակայն այդ անպիտան մէհմանդարը— անիծեմ նրա մօրուքը— արհամարհելով ամեն օրէնք՝ թէ երկնային թէ երկրային՝ մեզ շտապեցրեց և մենք վաղաժամ հեռացանք այնտեղից։ Դէ, հիմա տես թէ ի՞նչ փորձանքի ենք հանդիպում, թէ ինչպէս երևում է՝ մենք այստեղ կամ պիտի զոհուենք կամ թէ չէ գերի ընկնենք յաղթողների ձեռքը։ Ապա ի՞նչ կ'անենք մենք, մենք, Հանջի. դու ի՞նչ ես մտածում։

Եւ աշխատեցի սիրտ տալ նրան, հաւաստիացնելով որ վտանգն այնքան էլ սարսափելի չէր որքան ինքն էր կարծում, և աւելացրի որ Անգլիայի Շահը իր իշխանութեան տակ մեծ ոյժ ունենալով— նաւերի և թնդանօթների տէր լինելով՝ անշուշտ կարող էր ճնշել, յաղթել ապստամբ խանին, որը խռովութիւն էր ձգել երկրի մէջ։ Եւ ասացի որ, եթէ թաղաւորը կարողանար մի անգամ բռնել այդ ապստամբին և գլխատէր նրան՝ և նրա կանանց, նրա երեխաներին և աղգականներին սպանել տար՝ ինչպէս այդպիսի ղէպքերում անում են մեր երկրում, ան ժամանակ անշուշտ ամեն բան իր նախկին խաղաղ դրութիւնը կըստանար։

— Ինչպէ՞ս, ինչպէ՞ս բացականչեց Մոհամէդ բէգը մի խոր հոգոց հանելով։

Գլ. Խ.

Հաջի Բաբան հաշտուում է Միրզա Ֆիրուզի հետ—Անգլիայի դրուժնան եւ նրա ֆինանսայան ապանոխոթան վերադրմամբ Հաշին խոսելով երկուդ է ձգում ղեկավան սիրտը:

Հէնց որ դեսպանը տուն վերադարձաւ, Մոհամէդ բէգը (ինչպէս մենք իրար հետ վերջացրել էինք) կանգնեց նրա առաջ՝ և հաշտեցուցիչ խօսքերով նրան յայտնեց որ ես՝ Հաջի Բաբաս մի շատ կարեւոր բան ունէի նրան յայտնելու:

Առաւօտեան բոլոր զայրոյթն անցել էր նրանից, և այժմ նրա միտքն զբաղւում էր իր թշնամու ու լախացուցիչ յիշողութեամբ, որը գործում էր նրա տրամադրութեան վրայ այնպէս՝ ինչպէս փայլուն արեւի ճառագայթները գործում են մի քարայրի խոնաւութեան վրայ: Նա այժմ բոլորովին հանգստացած՝ և տրամադրութիւնը շատ լաւ էր:

— Ի՞նչ է պատահել, ի՞նչ կայ Հաջի, հարցրեց նա.

— Ձեր խղճաթին արդ եմ անում, որ այսօր ես տեսել եմ մի քանի բաներ, որոնց մասին հարկաւոր է դուք տեղեկութիւն ունենաք: Այստեղ մարդիկ ապստամբուել են, զօրքեր են հասել, թնդանօթներ են բերուել և պարզ երևում է, որ շուտով քաղաքի մէջ ընկնելու է մի խռովութիւն՝ որից ազատուելու համար մեզ հարկաւոր է Ալլահի օգնութեամբ մի միջոց գտնել:

— Հէնց այդ էր քո ասելիքը, ասաց դեսպանը՝ հեգնութեամբ իր ցուցամատը բարձրացնելով: Ա՛յ, բարիքալիւս, այ բարիքալիւս իշխան, դու գիտող մարդ ես, դու հասկանում ես իրերի դրուժիւնը. բայց միթէ կարծում ես թէ այս անհաւատները մեզ պէս մարդիկ են, միթէ չգիտես որ նրանց գլխներին սազող գլխարկները չեն կտրող սազել մեր գլխին:

— Մենք ի՞նչ գիտենք, ասաց Մոհամէդ բէգը իմ կողմը բռնելով: Ապստամբը՝ ապստամբ է. ի՞նչ երկրում էլ լինի՝ նա ապստամբ է, և մի մարդու գլուխ կտրող է թռչել մի անհաւատի սրով՝ ինչպէս և մի ճշմարիտ հաւատացեալի:

— Դնացէք, գնացէք, հանգիստ եղէք, ասաց դեսպանը. ի՞նչ էլ որ պատահելու լինի անգլիացիներին՝ մեզ ոչինչ չէ պատահելու, մեզ համար ոչինչ վտանգ չկայ: Ես երկար խօսակցութիւն եմ ունեցել վէզրի հետ, և նա ինձ հասկացրել է, որ այս տեղ յաճախ տեղի ունեցող խռովութիւնները շատ հարկաւոր են երկրի լաւութեան համար...

— Թերևս բոլոր երկրներում էլ այդպէս է, ասացի ես։ Ազա Մոհամէդ Շահի բարբարոսութիւնները անտանելի դարձաւ պարսիկների համար և նրանք սպանեցին նրան։ Մենք եկել ենք այստեղ դաշինքներ փակելու։ Անգլիայի թագաւորի հետ, բայց եթէ նրա էլ սպանուելու լինի, մենք ինչպէս իմանանք որ նրա յաջորդը կը վաւերացնի այդ դաշինքները։ Նախ քան աւելի առաջ գնալու, ես՝ որ ձեր ծառաներից ամենանուաստն եմ, ձեզ խորհուրդ եմ տալիս որ աւելի մօտից, աւելի լուրջ հետաքրքրութեամբ քննէք այս երկրի դրութիւնը և միևնոյն ժամանակ լաւ իմանանք թէ Շահի գահը ինչքան հաստատութիւն կարող է ունենալ։

— Դու վատ չես խօսում, ասաց Միրզա Ֆիրուզը։ Ո՛ւր է մէհմանդարը. աւելի լաւ է որ նրանից իմանանք թէ ինչ են նշանակում այդ բոլոր բաները, և ինչ որ նա կ'ասի՝ դու պիտի նոյնութեամբ գրես և եկող փոստով կ'ուղարկենք Շահին։ Մենք մանրամասնութեամբ կը գրենք պատահած բաների մասին, իսկ այս երկրի կառավարութեան մասին մեր հաղորդելիքը մի քանի խօսքերով կ'ամփոփենք։

— Իսկպէս, ով Միրզա, հարկաւոր է որ մեր աչքերը լաւ բաց պահենք, ասացի ես. որովհետեւ բացի ապստամբութեան նշաններից որ այստեղ երևում են, ես նաև լսել եմ, որ այս երկիրը ճնշւում է այնքան ծանր պարտքի տակ, և պարտատէրերը այնքան աղմուկ են հանում իրանց փողերն յետ ստանալու համար, որ շուտ կամ ուշ այստեղի կառավարութեան ամբողջ կազմը պիտի քայքայուի։ Փող պարտք տուողները գլուխ կը բարձրացնեն և իրանց փողերը յետ կըստանան ամենալաւ ձևովը որ կարող են։

— Այդպէս, ինչ ես ասում, այս ինչ խաբար է. միթէ այստեղի կառավարութիւնն այդ տեսակ է. ես ապշում եմ. ես չեմ հասկանում. թէ ինչպէս է կարելի որ մի պետութիւն պարտքի տակ ընկնի ու ճնշուի։ Թագաւորը ժողովրդից առնում է ինչ՝ որ իրան հարկաւոր է, և, բանին վերջ՝ ի սէ՛ր Ալլահի, գնա, Հաջի և էլի հետաքրքրուի։

Այդ բոլորէն մէհմանդարը ներս մտաւ և դեսպանի հարցերի կարկուտն այնքան զարմացրեց նրան, որ նա շփոթուեց և նմանուեց խօսելու և շնչելու կարողութիւնից զրկուած ջրասոյգ մարդուն։

— Սաղաքէ մանն ¹⁾, ասաց դեսպանը, ի սէր ձեր մօր՝ ասցէք, ինչ խաբար է, այս ինչե՞ր ենք լսում. միթէ ձեր կա-

1) Իմ պարոն, տէր իմ։ Մ. Թ.

աւարութիւնը վայր ի վերոյ է եղել, միթէ ձեր խաները ապստամբուել են, միթէ ձեր ժողովուրդը խելագարուել է: Ի՞նչ է պատճառը որ այդքան զօրք ու թնդանօթներ են բերուել այս քաղաքը: Սուտ բան է այն՝ որ ասում են թէ այդ բոլոր պատրաստութիւնները տեսնում են միայն մէկ մարդ բռնելու համար: Արդեօք ճիշտ է որ ձեր Շահը այնպիսի մի դրութեան մէջ է եղել, որ չի իմանում որտեղ դնի իր գլուխը: Արդեօք ձեր վէզրները կորցրել են իրանց խելքը, յիմարացել են: Ի՞նչ է նշանակում ձեր այս մեծ պարտքը, ի սէ՛ր Ալլահի, ասացէք, հասկացրէք ինչ որ գիտէք. իմ Շահը գլուխս կը կտրի, եթէ այս երկրի դրութեան մասին նրան գրելիս՝ ամենափոքրիկ բանը զանցառութեան տաւ:

Դեսպանի այս խօսքերը լսելուց յետոյ, մէհմանդարը փոխանակ տրտմելու իր երկրի վիճակը ցոյց տուող այս տխուր պատկերի վրայ՝ ընդհակառակն սկսեց այնպէս կուշտ-կուշտ ծիծաղել, որ ես շուարեցի և ընկճուեցի, որովհետեւ դեսպանի այդ հարցերը իմ՝ նրան տուած տեղեկութիւններից էին առաջացել:

— Շատ ճշմարիտ է, ասաց մէհմանդարը, որ այս զօրքերն ու թնդանօթները բերուել են քաղաքի մէջ ձեր լսած մէկ մարդին ձերբակալելու նպատակով: Այդ մարդի ձերբակալումն հաւանականաբար կը յուզի ժողովրդին և մեծ խռովութեան պատճառ կը դառնայ, հետևապէս զօրք ու զէնք հարկաւոր է այդպիսի խռովութեան առջն առնելու համար: Բայց դուք, պարոն դեսպան, հանգիստ մնացէք. այս ան տեսակ ապստամբութիւնից չէ, որ երբեմն լինում է ձեր երկրում, ուր մի խան իր ցեղի գլուխն անցնելով՝ չէ ճանաչում իր շահի իրաւասացութիւնը և եաղի է դուրս գալիս նրա զօրութեան առաջ: Եւ...

— Այդ կարող է ճշմարիտ լինել, ասաց դեսպանն ընդհատելով մեհմանդարի խօսքը. բայց ձեր պարտքը—այն փոքր, որ ձեր կառավարութիւնը պարտական է—ի՞նչ կ'ասէք դու մասին: Եթէ իսկապէս այդպիսի մի մեծ պարտք կայ ուրեմն ձեր թագաւորը ինչպէ՞ս է կարող կատարել իր խոստումները, որ արել է Պարսկաստանին:

— Մեր պարտքը, ասաց մեհմանդարը զարմանալով. ի՞նչ պարտք, ի՞նչ էք ուզում ասել:

— Այո՛, պարոն, ձեր պարտքը, ասաց դեսպանը. խոստովանեցէք դուք որ ձեր կառավարութիւնը ծանր պարտքի տակ ճնշում է:

— Ճիշտ է, մեր կառավարութիւնը մեծ պարտք ունի, շատ մեծ, շատ ծանր պարտք:

— Ահա, տեսէք դուք խոստովանում էք այդ, ասաց դեսպանը հրճուելով. մենք այնպիսի ապուշներ էլ չենք, ինչպէս դուք էք համարում մեզ: Ճիշտ է, թէպէտ մենք լարսիկ ենք և ապրում ենք լեռների ետեւում, այնուամենայնիւ մենք լաւ ծանօթ ենք աշխարհի բոլոր գործերին: Մենք անմիտ մարդիք չենք, հաւատացէք պարոն: Մի կարծիք, որ մենք մտածել չենք կարող. պաշտիկներն այնքան էլ յիմար էշեր չեն, ինչպէս դուք էք կարծում:

— Ա՛, այդ կարող է ճշմարիտ լինել, ասաց մէհմանդարը. բայց դա ի՞նչ կապ ունի մեր պարտքի հետ:

— Շատ կապ ունի. ասաց Միրզա Ֆիրուզը: Մեզ մի քանի բացատրութիւններ են հարկաւոր. ասացէք խնդրեմ, ձեր ազգի պարտքն ի՞նչքան է համարուում:

— Ի՞նչ բացատրութիւններ որ ուզում էք՝ կըստանաք, ասաց մէհմանդարը. բայց կարծում եմ, որ պարսկերէն լեզուով չկան այնպիսի բառեր, որով կարելի լինի հասկացնել թէ՛ մեր պարտքի գումարը որքան է, բայց սպասէք տեսնեմ. կարծում եմ դա կը լինի հարկւր և քսան հազար քուրուր թուման:

— Ալլահ, Ալլահ, բացականչեցինք մենք միաձայն: Այդքան պարտք չի կարող լինել ասաց դեսպանը, այդ անկարելի է. այդպիսի մի մեծ անհեթեթութիւն չի կարող մտնել մարդու մտքի մէջ: Է՛, պարոն, մենք պարսիկներ ենք, էշեր չենք, պարտք չի կարող լինել:

— Բայց ես էլ ասում եմ. որ այդ ճշմարիտ է. ճիշտ այդքան է, պնդեց Մէհմանդարը:

— Դեռի քաղաքից Նադիրշահի հանած բոլոր գանձերը, Սեֆիդների ինչպէս և Պուշկուրի բոլոր հարստութիւնները և դրանց վրայ աւելացրած մեր ներկայ Շահի բոլոր փողերն ու գոհարները—այդ բոլորը գումարած՝ այդքան փող չէ կարող դառնալ:

Անգլիան պիտի նուաճի բոլոր աշխարհը և բոլոր երկիրները եկամուտներն ինքն պիտի վերցնի՝ օրպէս զի կարողանայ իր այդ մեծ անհաւատանլի պարտքը վճարել:

— Բայց, ասաց մեհմանդարը, մենք չենք ցանկանում, որ ամբողջ պարտքը վճարուի. այդպիսի բանը մենք ազգային դժբախտութիւն ենք համարում: Եթէ այդպէս լինի, մենք կը պարտաւորուենք մեր սեպհական դրամները գետնի տակ թաղել, ինչպէս դուք անում էք Պարսկաստանում, կամ ապրել մեր ճակատի

դառն քրտինքով՝ գետին հերկելով։ Այդպիսի դէպքում՝ փող ունենալը մարդու մեծ դժուարութիւն կը պատճառէր. մինք մէկը չէինք ունենալ որ մեր փողը մեզ համար պահէր. ինչպէս այժմ ունինք, և միևնոյն ժամանակ մեզ տարեկան մի որոշ գումար տար՝ նրա համար՝ որ մենք իրան թոյլ ենք տալիս մեր փողը պահել...

—Այսպիսի գաղափարներ, ճիշտն ասած, դուրս են մեր խելքից, ասաց դեսպանն ինձ և Մոհամէդ բէգին։ Ծանր բեռան տակ ընկնել և միևնոյն ժամանակ այդ բեռան տակ հրճուելը՝ մի բան է, որ ոչ էլը, ոչ ջորին և ոչ էլ ուղտը կ'անի։ Դձուք, ասաց նա դառնալով մէհմանդարին՝ երևի բացառութիւն էք կազմում։

Յետոյ խաղալով իր մօրուքի ծայրի հետ, և շատ խորը մտածելով՝ նա կրկին և կրկին անգամ բացականչեց.

—Լա իլլահ իլ Ալլահ, մէկ հարիւր և քսան հազար քուրուր թուման պարտք։

Հէնց որ մէհմանդարը գնաց, մենք սկսեցինք մեր դարմանքը ազատ կերպով արտայայտել։

—Այդ մարդը, ասաց Մոհամէդ բէգը, ստախճա է. անտարակոյս նա սուտ է խօսում. ո՞վ է կարող է հաւատալ նրա ասածներին։ Փաթ-Ալի խանը—մեր բանաստեղծների թագաւորըն անգամ՝ այդպիսի ստեր չէր կարող հնարել. իր երազներում էլ այդպիսի ստեր ասելու փորձ չէր կարող անել։ Ծշմարիտ է, այս ֆրանկները, բոլորովին տարբեր են մեզանից, բայց կան բաներ՝ որ հաւատալի են, կան բաներ՝ որ բոլորովին անհաւատալի են։ Եթէ մի մարդ ինձ ասի թէ ինքը Դէմավանդ սարի չափ մի մեծ տուն է տեսել, ես իհարկէ չեմ հաւատալ նրան, ոչ ոք էլ չի հաւատալ նրան, այս ստախճա մէհմանդարն էլ չի հաւատալ նրան։ Մենք լսել ենք յիսուն քուրուրի մասին, բայց ո՞վ է կարող ըմբռնել այն մեծ գումարը որ նա է ասում —հարիւր... և... քսան... հազար... թուման։ Փահ։

—Ծիշտ ես ասում, ճիշտ ես ասում, ասաց դեսպանը. այդ սուտը մենք չպիտի հաղորդենք Շահին։ Մենք արդէն բաւական մեծ անուն ենք վաստակել որպէս առաջնակարգ ստախճաներ, այլևս հարկաւոր չէ որ աւելի մեծ անուն վաստակենք՝ այդպիսի մի սուտ էլ գրելով։ Ես դեռ վախենում եմ որ անգլիացիների նաւերի և թնդանօթների մասին մեր գրածներին էլ չը հաւատան թէհրանում։ Դեռ սպասենք և տեսնենք թէ ցարդ մեր հաղորդած տեղեկութիւնները ինչ ընդունելութիւն են գտել, ապա համարձակուենք այդպիսի բաների մասին գրել՝

որոնք աւելի անհաւատալի կը թուան: Վերջապէս, մեր գլխները մեզ համար աւելի արժէք ունեն, քան այս երկրի ոյժն ու հաստութիւնը:

Դեպքանը վերջացրեց իր խօսքերը, մենք հեռացանք նրա մօտից, և ես իմ օրագրի մէջ արձանագրեցի օրուայ անցքը:

Գլ. իսա.

Պարսիկն իր գնում են տեսարաններ տեսնելու—Վուլիչի Քնյոնօթները—
Հաջի Բաբայի վնասակար բարձրամները—

Ժամանակ առ ժամանակ՝ մէհմանդարը դեպքանին տանում էր զանազան տեղեր՝ սքանչելի բաներ ցոյց տալու: Ի՞նչ ժամանակ էլ որ վերջինս գնում էր այդպիսի տեղեր՝ նա իր հետ տանում էր իր մարդկանցից մի երկուսին, բայց ինձ՝ շատ քիչ անգամ: Մի անգամ նա ընթրել էր Անգլիայի թագա-
ժառանգի հետ, և ինչպէս ինքը պատմել էր մեզ, այնտեղ պա-
լատում տեսել էր այնպիսի շքեղութիւն և փարթամութիւն, որի նմանը, ինչպէս մենք լսել էինք, եղել էր միայն Շահ Աբ-
րասի խնճոյքներում:

Թագաւորի միւս որդիներն էլ նրան յաջորդաբար հիւրա-
սիրել էին. մի խօսքով Անգլիայի բոլոր ազնուականները նրան հրաւիրել էին իրանց տները: Այժմ մէհմանդարը նրան համո-
զել էր որ գնար տեսնելու հասարակաց հաստատութիւններից մի քանիսը: Որոշուեց մի օր այցելելու Անգլիայի զինարան-
ներից մէկը:

Երբ հասաւ այդ օրը, ես շատ զարմացայ, երբ նա ինձ հրամայեց իր հետ գնալ: Մի քանի դէպքերում ես նկատել էի որ նա ցանկացել էր որ ես մոռանայի իր խիստ վարժունքը. ի հարկէ, այս մի շնորհ էր, որը ինձ համոզեց թէ բախտիս անխուր մի անգամ ես սկսում էր դառնալ յաջող ինձ: Վերջին մի քանի օրերի անցքերն այնքան զբաղեցրել էին ինձ, որ ես գրեթէ բոլորովին մոռացել էի Հոգերին. բայց այժմ, քանի որ արեւն սկսում էր կրկին փայլել վրաս՝ ես վճռեցի մի անգամ եւս փորձել նպատակիս հասնելու:

Մենք գնացինք Վուլիչ կոչուած մի տեղ, ուր մեզ ընդունեցին մի քանի նշանաւոր պաշտօնեաներ: Շինութեանը նայե-
լով՝ մենք ի՞նչ մի աչքի զարնող բան չտեսանք. բայց, մօրուքս վիճյ, երբ տեսանք Թնդանօթները՝ ապշեցինք: Մենք տեսանք զանազան հաստութեամբ Թնդանօթներ, այնքան բազմաթիւ՝

որ եթէ նրանց կողք-կողքի շարելու լինէին՝ կը ծածկէր ամբողջ ճանապարհը՝ Թէհրանից մինչև Թաւրիզ. իսկ եթէ նրանք շարուէին իրանց երկարութեամբ՝ մէկը միւսի ետևից՝, օ՛, Ալլահը միայն գիտէ թէ նրանք որտեղ կը հասնէին։—Գուցէ նրանք կը հասնէին մինչև ռուսների հօր գերեզմանը։

—Փահ, փահ, փահ, բացականչեց ղեսպանը. էլ ինչո՞ւ ասել թէ այս ազգը կը կործանուի. ահաւասիկ, այստեղ այնքան բան կայ, որով կարելի է կառավարութեան պարտքը վճարել և պարտատէրներին ուղարկել մինչև Վաննամից էլ ղեռ հազար ֆարսաղ դէնր։ Գնահ, գնահ, իմ փոքրիկ քեռի, ասաց նա դառնալով դէպի ինձ, այլևս չխօսենք Անգլիայի մասին։ Այսպիսի ազգի բարեկամութիւնը պիտի գնահատել։ Եթէ թիւքը կամ իւզըզը մի անգամ իմանայ որ Փաթ-Ալի Շահը բարեկամացել է տաան հազար թնդանօթի և տասը միլիօն թնդանօթի գնդակներէ, տէր մի թագաւորի հետ՝ նա հիւսն շունն է որ համարձակուի չհպատակուել նրան, չճանաչել նրա գերագոյն իշխանութիւնը։

Մէկը միւսի ետևից՝ մեզ շատ սքանչելի բաներ ցոյց տուին, և մենք ձեռքներս բերաններին դրած՝ նայում էինք ափնապիշ՝ «ծծելով զարմանքի և հիացմունքի մատները»։ Մեզ ծանօթացրին շատ դաղտնիքների հետ՝—դաղտնիքներ՝ որոնց մասին մինչև այդ օրը մենք ոչինչ չգիտէինք։ Թնդանօթ շինելը մեզ այնքան հեշտ բան երևաց որքան սիգար փաթաթելը։ Մենք տեսանք որ երկաթը ջրի պէս հոսում էր ամեն կողմով և դառնում էր թնդանօթ, գնդակ, ձող՝ և ցանկացած ժամանակն էլ՝ մեկ։

Ես յիշատակադրեցի մեր տեսածները. բայց ղեսպանն ու ես համաձայն էինք որ ղուր էինք գրում, որովհետև ինչպէս էլ որ գրէինք, ինչքան էլ որ երդուէինք՝ Պարսկաստանում ոչ ոք չպիտի հաւատար մեզ։

Դեսպանին առաջնորդող պաշտօնեաների թւում կար և՛ մի ջահիլ բիւիշ¹⁾, որը առանձնապէս ինձ հետ էր խօսում, իմ շուրջն էր պտտում և աշխատում էր ամեն կերպ յարգել ինձ։ Ես վախենում էի որ մի գուցէ իշխանաւորս տեսնի այս գերադասութիւնը որ տրւում էր ինձ, հետևապէս աշխատում էի խոյս տալ նրանից։

Յետոյ ես հասկացայ թէ այդ երիտասարդն ինչու էր առանձնապէս ինձ պատուում, որովհետև նա ասաց որ ինքը իմ բարեկամ Հոգի որդին էր։

*) Միրուք չունեցող ծ. Թ.